

KARAMATDIN SULTANOVTIŇ "AQDÁRYA"ROMANINDA
NAQIL-MAQALLARDIŇ QOLLANILIWI

D.Berdimuratova

QMU Qaraqalpaq filologiyası hám jurnalistika fakulteti student.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18281535>

Annotaciya. Bul maqalada jazıwshı K.Sultanovtıń "Aqdárya"romanında naqıl-maqallardıń qollanılıwı úyrenilgen. Naqıl maqallardıń qollanılıwı menen birge ata-babalardan qalǵan gápler, idiomalar, úyrenilip shıqtı.

Tayanış sózler: naqıl, naqıl-maqal, poetik forma, xalıq awızeki dóretpe, orator, obraz jasaw.

Abstract. This article examines the use of proverbs and sayings in the novel "Akdarya" by the writer K. Sultanov. Along with the analysis of proverbs and sayings, inherited expressions and idioms passed down from ancestors are also studied.

Key words: proverb, proverbs and sayings, poetic form, oral folk literature, oratory, image creation.

Аннотация. В данной статье изучается использование пословиц и поговорок в романе К. Султанова «Акдария». Наряду с применением пословиц и поговорок были исследованы идиомы и выражения, доставшиеся от предков.

Ключевые слова: пословица, поговорка, поэтическая форма, устное народное творчество, оратор, создание образа.

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpeleriniń ishinde naqıl-maqallardıń ornı ayrıqsha.

Qaraqalpaq xalqı ázelden sózge sheshen, toqıwa xalıq bolǵan. Bizge belgili xalıq arasında naqıl-maqallar pikirdi az sóz benen bayanlap beriw ushın kúndellikli turmısta jiyi qollanadı.

Naqıl-maqal qollanbay sóyleytuǵın adam joq, «Sózdiń kórki naqıl», «naqıldı bir aytpasa aqılsız aytpaydı, aqıllı adam ángimesin naqılsız aytpaydı», Sózdiń bánt basarı dáliyili sıpatında qollanıp, kúndelikli sóylew tájiriyesine tereń sińip tamırlasıp dástúrge aylanǵan [1:152].

Sonlıqtan da, naqıl-maqallar xalıqtıń ásirler boyı puqtalap, kir juqtırmaq atadan balaǵa, góneden jańaǵa ótkerip saqlap kelgen hasıl ġáziynesini bolıp esaplanadı.

Naqıl-maqallar kóbinshe poetik formaǵa iye boladı. Sonlıqtan olar mázi aytıla beretuǵın jay sózlerdey shubalańqı bolmaydı [2:7]. Qansha dana sóz sheberleriniń oy eleginnen ótip shıqqanlıqtan tili kórkem hám oǵada ótkir boladı. Naqıl-maqallardıń basqa xalıq awızeki dóretpelerinnen ayırmashılıqlarında sonda, olar turmısqa iykem, uzaq oylardı qısqa kólemde jetkeriwi hám de isenimli etip bayanlawda bolıp tabıladı. Sol sebepli xalıq turmısında óshpes orınǵa iye.

Naqıl-maqallar tek awızeki turmısta qollanılap qoymastan, folklordıń tiykarǵı bólegi hám de kórkem ádebiyattıń tiregi xızmetlerin de atqarmaqta. Naqıl-maqallar dástanlarda da, ańız, erteklerde de, poeziyalıq dóretpelerde sonıń menen birge prozalıq birqansha shıǵarmalarda da qollanıladı. Jazıwshı-shayırlar óz dóretpelerinde pikirdi elede kórkemlew, asıra súwretlew, jallandırw ushın xalıq naqıl-maqalların bezek sıpatında qollanıladı. Naqıl-maqallar kórkem shıǵarmalarda sociallıq turmıstı súwretlew ushın, sol dáwirdegi xalıqtıń mádeniyatın, úrip-ádetlerin sáwlelendiriw ushın sonıń menen birge obraz jasaw ushın jiyi qollanıladı.

Jazıwshı shıǵarmasında kórkem qurallardı, frazeologiyalıq sóz dizbeklerdi, naqıl-maqallardı qollanıwı arqalı sol dáwirdi jaratadı, obrız jasadı, shıǵarmanı xalıq tilinde sóyletedi, kórkemleydi. Bulda jazıwshınıń sheberligi ayqın kórinedi. Karamatdin Sultanovtıń "Aqdárya" romanında da naqıl-maqallar hár túrli stillik xızmette ónimli qollanılgan. "Aqdárya" romanındaǵı naqıl-maqallargá toqtap ótemiz.

1. *"Maldı tapqanǵa baqtır, otındı shapqanǵa jaqtır"* — "Maldı tapqanǵa baqtır, otındı shapqanǵa jaqtır" -dep ata-babalar biykar aytpaǵanaw! Usı eki jılqı jaqında arıqlıqtan kóteremi shıǵıp, qoraǵa súyenip zorǵa turatuǵın edi [3:112].

2. *"Jaqsı as jaman keselge em"* — "Jaqsı as jaman keselge em" degen shireli jemniń arqasında, mine, qır arqasınan qol tayadı! — jeldi ayırıp baratırǵan atlarǵa keń miyrimin tógedi.

Bir qıyaldan ekinshi qıyalǵa dónedi [3:112].

3. *"Adasqannıń aldǵı jón"* — "Adasqannıń aldǵı jón" degen emes pe? Hadal miynet penen tapqan baylıǵımdı iyt-qusqa jem qılǵansha—dep ızam kelip, bir shabaqtı shiykiley jep toyıp aldım [3:114].

4. *"Erinshekke is buyırsań, ózińe aqıl aytadı"* — Berdanniń nasbay atıwǵa náshesi bar eken.

Bir kúni túste qaza qarawdan harıp kelgen Qáliylanı ol qońsı qostan tostaǵan sorap keliwge jumpsasa, "erinshekke is buyırsań, ózińe aqıl aytadı" degenindey, Qáliyla: "Ózińiz molla adamsız, nasbay gúná boladı. Tostaǵan ákelsem maǵan da sawap joq" – dep qarday boratadı [3:7].

5. *"Irigen awızdan shirigen sóz shıǵadı"* — Men Sennen fronttı sorap otırǵanım joq! Ne sandalap otırsań. "Irigen awızdan shirigen sóz shıǵadı" Batır bolsań óziń bara ber! [3:13].

6. *"Eldiń etegi keń"* — Mıń aytsańda "eldiń etegi keń" degen usı da, qıynalǵan waqıtta qıyama! [3:14].

7. *"Túskede isenbe, tússiz de bolma"* — Kóreseń ele, balam "Túskede isenbe, tússiz de bolma" degen ata-babalar! Jaman tústi jorımay tez eaten shıǵarıw kerek [3:21].

8. *"Qartaysada tulpardıń dańqı jatpaydı"* — "Qartaysada tulpardıń dańqı jatpaydı" degen, — Nazlı ele quwnaqsan ǵoy! Ayaqtı basıwıń jarap qaldı... [3:23].

9. *"Qızı bardıń nazı bar"* — Qızınıń uwayımın shegi júrgen de, balası da frontqa ketti.

Biraq "Qızı bardıń nazı bar"lıqtan ba ya "sózimdi sıylamadı, júzin kórmeymen" dep bawırın tos qılıp tasladıma, áytewir Tórebay Aqdárya boyınan bir neshe ret ótse de "qızımdı kóreyin" dep Nazlınıń úyine qayırılmaı [3:25].

10. *"Mal shaqınnan, adam tilinnen baylanadı"* — "Mal shaqınnan, adam tilinnen baylanadı" degen, —dedi bul sózge Máteke —durıs biz benen sizdiń waǵımızda qız alıw ushın alpıs tuwar, elli tuwar, qırq tuwar—tallay tuwarlar boldı [3:34].

11. *"Qara suw qara kórim jerge jetkeredi"* — "Qara suw qara kórim jerge jetkeredi" degen — dedi ishinnen — suwǵa qanıp alsam qáytedi? [3:38].

12. *"Qorıqqanǵa qos kórinedi"* — "Qorıqqanǵa qos kórinedi" bolıp júrmesin degen oy payda bolıp, álle qanday bir kúsh onı alǵa iytermeleydi [3:40].

13. *"Bolmas iske politics bol, polatdan da berik bol!"* — "Bolmas iske politics bol, polatdan da berik bol!" degen emes pe. Urıs qayǵısı seniń bir ózińniń basında ma? [3:43].

14. *"Aǵa else, jeńge miyras, ini ólse kelin miyras"* degen. Bul is tek seniń basında emes [3:57].

15. "Densawlıq– tereń baylıq"— Meniń aytayın degenim bar ğoy, baljan búytip sarǵayıp otırǵansha deymen-aw, oyaq-buyaqqa qıdırıp, tórkın jurtqa barıp keliwińdi kóterip qaytsań-o– degenin ğoy. "Densawlıq– tereń baylıq" deydi ğoy [3:71].

16. "Inisi bardıń tınısı bar" — Bereket tapqaysań, inim! "Inisi bardıń tınısı bar" — deytuǵın edi burın, men endi "inisi bardıń ırısı bar" dep taza naqıl shıǵaraman [3:87].

17. "Aǵayinniń keriskeni, keńeskeni"— Sálımajan, esi bar-aw. Kempir-ǵarrılardı qosewmet bolıw ushın kelisin kórmeyseń be! "Aǵayinniń keriskeni, keńeskeni" degen. Bárekella, shıraǵım! Kele ğoy, — dep tiyispe etti [3:109].

18. "Atar tańǵa júrsen de, batar kúńge júrmel!" — Aq saqallı ǵarrı basın shayqadı. — "Atar tańǵa júrsen de, batar kúńge júrmel!" degen, balam. Qula dala. Jeti túnniń ishi...! [3:110].

19. "Birgelikli el azbaydı","Balıq basınnan shiriydi" —Balalarım, qáytse de awırılıqtı iyinlep, kesh jatıp, erte turıp, at salısa kóriń. "Birgelikli el azbaydı"—degen."Balıq basınnan shiriydi" degendey bul jaқтаǵı qalǵan elat moyın bermeyik! [3:195].

20. "Kóldiń qamısın kórgensiz qızǵanadı"— Ol aytqanıń durıs. "Kóldiń qamısın kórgensiz qızǵanadı" degen... Qazaq ayaǵınıń balıǵın qızǵanayın ba sennen [3:245].

Joqarıda keltirip ótilgen mısallardan tısqarı "Kóre-kóre kósem bolarsań", "Jekke júrip at shappa", "Qoyandı bir soysańda eki soymaq joq", "Balıqshıǵa bir asım, ólse de aytpas ırasın", "Otqa kelgen hayaldıń otız awız sózi bar", "Qoyandı quwsań batır boladı", "Suwǵa ketken tal qarmaydı", "Tariqsan telpegiń menen oylas" sıyaqlı naqıllar da ushırasadı. Sonıń menen birge naqıllardan tısqarı xalıqtan qalǵan gáplerde qollanılǵan. Olardıń kóbisi "ata-babalar aytqanıday", "ata-babadan qalǵan gáp" dep dizbeklesiw arqalı qollanılǵan. Olardı idioma dep atasaq ta boladı.

Máselen, "Eriń piriń", "Erinen tayaq jegen qatıńǵa dozaq otı haram", "Lábizin buzǵan musılman kápir boladı", "Quday qarǵaǵandı payǵambarlar hassası menen túrtedi", "Patshanıń atlanısında qaza bolsa, sheyit", "Ólmektiń izinnen ólmek joq", "Jigit kózi menen qız alma", "Bası awırmaǵannıń quday menen ne isi bar", "Boyawshı degenge saqalın hám boyaydı", "Jıǵılǵanǵa judırıq", "Kisi sharshaǵanda gelleń de awırılıq etedi" sıyaqlıları atap ótsek boladı. Bulardıń kópshiligi sol zamanmıń oy-pikiri, kóz-qarasına say bolǵan. Ayrımları didaktikalıq mánige say bolıp kelse, gey birewleri tásele beriw ushında qollanılǵan.

Paydalangan ádebiyatlar:

1. Мақсетов Қ., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. Н.: 1979
2. «Қарақалпақ фольклоры» көп томлық IV том Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары, Нөкіс: «Қарақалпақстан» баспасы, 1978, 76.
3. Кәраматдин Султанов. Ақдәрья (роман). Нөкіс:«Билим», 2018.